

A Discourse Analysis of Silence in Akhavan Sales's Poetry: Structural, Semantic, and Pragmatic Dimensions in Literary Criticism

Elkhas Veysi^{*1}

Received: 18/08/2025

Accepted: 11/10/2025

Abstract

This study investigates silence as a discursive construct in the poetry of Mehdi Akhavan-Sales, examining its representational mechanisms and functional dynamics across three levels: structural, semantic, and pragmatic. The primary research objective is to elucidate the discursive functions of silence in meaning-making processes and the activation of intertextual perception. Employing a qualitative, descriptive-analytical methodology, the research integrates theoretical frameworks from discourse analysis, semiotics, and cognitive linguistics to analyze Akhavan-Sales' poetic works. The findings demonstrate that silence operates structurally through verbal ellipsis and syntactic stasis, semantically through metaphorical and metonymic representations that encode socio-political concepts within specific historical-cultural contexts, and pragmatically as a discursive device that actively engages readers in textual interpretation and intertextual comprehension. Furthermore, the study reveals how

* Corresponding Author's E-mail:
veysi@pnu.ac.ir

1 Associate Professor, Department of Linguistics, Payame Noor University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0003-2039-3713>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

Research Article

strategically employed silence - through meaningful pauses and deliberate omissions - fosters artistic concision, symbolic imagery, narrative suspension, and multi-layered spatiality in Akhavan-Sales' poetry, while simultaneously activating the reader's hermeneutic system. The analysis ultimately positions poetic silence not as mere absence of speech, but as a potent rhetorical strategy that demands active reader participation and facilitates the transmission of complex socio-political commentary.

Keywords: Akhavan-Sales, metaphor, discourse analysis, silence, structural, semantic, pragmatic, metonymy

Extended Abstract

Introduction

This study reconceptualizes discursive silence as an active, strategic process of "non-expression" that generates meaning, moving beyond notions of absence. While examined in Persian fiction, silence in Mehdi Akhavan Sales' poetry remains understudied. This research addresses this gap by analyzing how silence is structured in his poetry, how its discursive functions shape meaning and reader reception, and how it activates intertextual perception. The theoretical framework integrates social semiotics, critical discourse analysis, and cognitive linguistics, employing Hodge and Kress's (1988) three-level model examining silence at semantic-semiotic, discursive-power, and aesthetic-artistic levels. Silence is theorized as an active discursive formation operating through omission, refusal, and resistance within power-knowledge networks, performing key functions: creating aesthetic ambiguity, resisting dominant narratives, and enhancing semantic density. Using descriptive-analytical methodology, the study conducts critical close readings within a "discourse of silence" framework. Multi-level analysis reveals silence as a dynamic semantic strategy. Micro-level analysis shows deliberate omissions reconstruct

Research Article

linguistic frameworks, while macro-level analysis demonstrates how silence generates secondary connotative networks that reproduce power relations and facilitate resistance. Findings confirm silence's pivotal role in activating intertextual awareness and intensifying the impact of expressed elements. The study concludes that silence functions as a potent artistic, rhetorical, and ideological instrument in Akhavan Sales' poetry. This "discourse of silence" framework offers both a novel interpretation and a transferable model for analyzing silence in other literary texts.

Theoretical Framework and Methodology

This study employs an integrated theoretical-methodological approach to analyze the multifaceted phenomenon of silence in Akhavan Sales' poetry. Combining semiotics, discourse analysis, cognitive semantics, and narratology within a qualitative descriptive-analytical framework, the research examines silence as simultaneously encompassing linguistic omission, discursive power relations, conceptual metaphors, and meaning-generating aesthetic voids. The theoretical foundation conceptualizes silence as an active semiotic and discursive element. Semiotic perspectives (Eco, 1984; Barthes, 1977) frame silence as both an "empty sign" requiring interpretation and a polyphonic element reflecting repression while enabling resistance. Discourse analysis (Foucault, 1972; Huckin, 2002) reveals how silence embodies power relations and functions as meaningful social action. Cognitive semantics (Lakoff and Johnson) uncovers silence's metaphorical dimensions, while narratology (Toolan, 2001) examines its role in creating narrative suspense. Kurzon's (1997) model and Glenn's (2004) conceptualization further enrich this framework. Methodologically, the study analyzes 250 poetic samples through purposive sampling and critical close reading. The tripartite analysis examines structural, semantic, and functional dimensions, moving

Research Article

from intra-textual elements to extra-textual pragmatic implications. To ensure rigor, the study employs a tri-level technique examining form, meaning, and function while contextualizing findings within socio-historical frameworks. This integrated approach prevents reductionism while providing a comprehensive model for analyzing silence's multiple functions in contemporary Persian literary studies

Discussion

This study identifies a four-level operational structure of silence in Akhavan Sales' poetry: phonological (enhancing rhythm), syntactic (using elliptical structures), semantic (generating implicit signification), and pragmatic (facilitating discursive interaction). This multi-level functionality confirms silence's role as both a literary device and a creative mechanism for meaning production and aesthetic enrichment. Analysis demonstrates the poet's strategic deployment of silence across these dimensions. Syntactically, strategic omissions of copulas and pronouns, combined with parallel structures, create stasis and meaning-generating pauses, as exemplified in "Winter," where nominal sentences mirror themes of frozen stagnation. Semantically, silence manifests through metaphor and metonymy, where images of winter or dusk cognitively map concepts like "death" or "absence," aligning with Lakoff and Johnson's conceptual metaphor theory. Pragmatically, the poet utilizes presuppositions and implicatures, drawing on the collective historical experience of post-1953 Iran. This aligns with Gricean implicature and Johnstone's view of silence as an interpretive space, guiding readers toward unstated meanings and intertextual readings, thus framing silence not as an absence but as a creative, guiding mechanism.

Conclusion

Research Article

This study establishes that silence in Akhavan Sales' poetic discourse functions as a dynamic communicative act that actively engages readers in interpretive processes through meaning-generating pauses, narrative suspense, and deliberate omissions. This literary creativity serves dual purposes: providing protective communication under political constraints while establishing profound resonance with themes of social stagnation and historical suspension. Through targeted empty spaces and strategic omissions, Akhavan's poetry transforms into an open space for cultural and historical dialogue, where the unspoken carries equal weight to the spoken. This finding aligns with Kurzon's theoretical emphasis (1998) on the crucial role of socio-historical context and intertextual relations in meaning formation. Several limitations warrant acknowledgment. The study's focus on selected poems and specific theoretical frameworks limits generalizability across Akhavan's entire oeuvre. Furthermore, the qualitative methodology and absence of corpus-based quantitative analysis restrict statistical validation of findings - an area that merits attention in future research. Despite these limitations, this study provides a comprehensive analytical model for understanding silence as both an aesthetic device and a means of discursive resistance in contemporary Persian poetry, demonstrating how unexpressed elements can convey meanings more profound than explicitly stated ones.

References

- Barthes, R. (1977). *The pleasure of the text* (R. Miller, Trans.). New York: Hill and Wang.
- Eco, U. (1984). *The role of the reader: Explorations in the semiotics of texts*. Indiana University Press.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge and the discourse on language* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Pantheon Books.

Research Article

- Glenn, C. (2004). *Unspoken: A rhetoric of silence*. Southern Illinois University Press.
- Huckin, T. (2002). "Textual Silence and the Discourse of Homelessness". *Discourse & Society*, 13(3), 347-372.
- Kurzon, D. (1997). *Discourse of Silence*. John Benjamins, Amsterdam.
- Toolan, M. (2001). *Narrative: A critical linguistic introduction* (2nd Ed.). London: Routledge

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمانی سکوت در شعر اخوان ثالث: خوانشی سه سطحی (ساختاری، معنایی، کاربردشناختی) با رویکرد نقد ادبی

الخاص ویسی*

(دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹)

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل سکوت به عنوان سازه‌ای گفتمانی و بررسی عوامل مؤثر بر بازنمایی آن در شعر مهدی اخوان ثالث انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، تبیین کارکردهای گفتمانی سکوت در سه سطح ساختاری، معنایی و کاربردشناختی و نقش آن در فرایند معناسازی و فعال‌سازی ادراک بینامتنی است. روش تحقیق، کیفی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی است و با تلفیق نظریه‌های تحلیل گفتمان، نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی شناختی، نمونه‌های شعری اخوان ثالث را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد سکوت در سطح ساختاری از طریق حذف فعل و ایستایی نحوی، در سطح معنایی با بهره‌گیری از استعاره و

۱. دانشیار گروه زبان و زبان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*veysi@pnu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2039-3713>

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

مجاز، و در سطح کاربردشناختی به عنوان ابزاری گفتمانی، مفاهیم سیاسی - اجتماعی را در بافت تاریخی - فرهنگی رمزگذاری می‌کند. هم‌چنین، سکوت با ایجاد مکث‌های معناساز و حذف‌های برنامه‌ریزی‌شده، مخاطب را به مشارکت فعال در تفسیر متن و ادراک بینامتنی فرا می‌خواند. درنهایت، تحلیل نمونه‌ها نشان می‌دهد که سکوت در شعر اخوان ثالث به ایجاد هنری، تصویرسازی نمادین، تعلیق روایی و فضا سازی چندلایه منجر می‌شود و نظام تأویلی مخاطب را فعال می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: اخوان ثالث، استعاره، تحلیل گفتمان، سکوت، ساختاری، معنایی، کاربردشناختی، مجاز.

۱. درآمد

سکوت را می‌توان نوعی «فرایند معناسازی مبتنی بر انتخاب شگرد زبانی عدم بیان» دانست که نه تنها بازتاب‌دهنده مفاهیم ضمنی است، بلکه به عنوان ابزاری کارآمد در صورت بندی گفتمان ایفای نقش می‌کند. این مفهوم به ظاهر متناقض، از مجرای سازوکارهای ساختاری و متنی در گفتمان تجلی می‌یابد و به شکلی پویا در سطوح زیرین متن حضور فعال دارد. براساس نظریه اومبرتو اکو^۱ (۱۹۸۴: ۴۴ - ۴۵)، سکوت می‌تواند به عنوان یک نشانه فعال عمل کند که مخاطب را به کشف لایه‌های پنهان متن ترغیب می‌نماید.

سکوت در مطالعات گفتمان محور به عنوان سازوکاری پویا و معناساز مورد توجه قرار می‌گیرد که در دو سطح تحلیلی متمایز قابل بررسی است: نخست، در سطح خرد زبانی^۲ که از طریق حذف آگاهانه عناصر کلامی و ایجاد فضاهای خالی به بازسازی ساختارهای زبانی می‌پردازد و دوم در سطح کلان گفتمانی^۳ سکوت با ایجاد شبکه‌های دلالتی ثانویه و بازتولید روابط قدرت و بازتعریف مناسبات هژمونیک در متن

می‌انجامد. براساس دیدگاه فوکو^۴ (۱۹۷۲) و بارتز^۵ (۱۹۸۴) سکوت در گفتمان‌های ادبی و سیاسی با ایجاد فضای تفسیری چند بعدی، هم‌زمان سه کارکرد اساسی ایفا می‌کند: نخست به‌عنوان ابزار زیبایی‌شناختی در خلق ابهام هنری از طریق خلق فضاهای تأویلی، دوم به‌مثابه مکانیسم مقاومت در برابر روایت‌ها و گفتمان‌های مسلط، و سوم به‌عنوان تکنیکی روایی در تقویت بار معنایی عناصر حاضر، قدرت تأثیرگذاری بر مخاطب را از طریق «نگفتن» افزایش می‌دهد. تحلیل گفتمانی سکوت در چارچوب مطالعات ادبی معاصر، با اتخاذ رویکردی بین‌رشته‌ای که نشانه‌شناسی اجتماعی و تحلیل گفتمان انتقادی را تلفیق می‌کند، این پدیده را به‌مثابه سازوکاری پویا و چندلایه در فرایند معناسازی مورد کنکاش قرار می‌دهد. در این پارادایم تحلیلی، سکوت نه به‌عنوان خلأ ارتباطی، بلکه به‌منزله صورت‌بندی گفتمانی فعالی درک می‌شود که از طریق سازوکارهای حذف، امتناع و مقاومت، در شبکه پیچیده روابط قدرت و دانش موقعیت می‌یابد. مطالعه هوج و کرس (۱۹۸۸) با عبور از رویکردهای تقلیل‌گرایانه در تحلیل پدیده سکوت، چارچوبی تحلیلی ارائه می‌دهد که این پدیده را در سه سطح متمایز اما مرتبط مورد بررسی قرار می‌دهد: در سطح نخست (سطح دلالتی - نشانه‌شناختی)، سکوت به‌مثابه نظامی دلالتی با کارکردهای ارتباطی خاص در بافت متنی مورد توجه قرار می‌گیرد. در سطح دوم (سطح گفتمانی - قدرتی)، سکوت به‌عنوان کنشی استراتژیک در شبکه روابط قدرت و مناسبات هژمونیک تحلیل می‌شود؛ و در سطح سوم (سطح زیبایی‌شناختی - هنری)، سکوت به‌منزله ابزاری خلاقانه در تولید معنا و ایجاد تأثیرات هنری در آثار ادبی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در مطالعات ادبی معاصر، پدیده سکوت را می‌توان در یک طیف تحلیلی از خودانگیختگی تا اجبار مورد بررسی قرار داد. از یک سو، سکوت آگاهانه (استراتژیک) به‌عنوان ابزاری هنری

و بلاغی عمل می‌کند که نویسنده با کاربرد حساب‌شده آن، امکان تولید معناهای چندلایه و القای مفاهیم نامعین را فراهم می‌سازد. این نوع سکوت که در انتخاب آگاهانه نویسنده و شاعر ریشه دارد، اغلب به منظور ایجاد ابهام هنری، تقویت تأثیر دراماتیک یا القای مفاهیم ناگفتنی به کار گرفته می‌شود. سکوت نه تنها به مثابه عنصری انفعالی، بلکه به عنوان سازه‌ای گفتمانی در بازخوانی لایه‌های ناگفته متن عمل می‌کند. اگرچه نقش سکوت در فرایند معناسازی و خلاقیت ادبی در روایت‌های داستانی در حوزه ادب فارسی مورد بررسی قرار گرفته، کاربرد آن در شعر به عنوان گونه‌ای ادبی با ظرفیت‌های نشانه‌شناختی منحصربه‌فرد، کم‌تر مورد کنکاش نظام‌مند واقع شده است. این پژوهش با بهره‌گیری از تلفیق رویکرد نشانه‌شناختی، گفتمان انتقادی و زبان‌شناسی شناختی و چارچوب تحلیلی «گفتمان سکوت»، به نقد و بررسی نظام‌مند ساختارهای زبانی و دلالت‌های معنایی در اشعار مهدی اخوان ثالث می‌پردازد تا از رهگذر این رویکرد، نقد و خوانشی نوین از ابعاد گفتمانی و اجتماعی شعر وی ارائه دهد. کاربست این پژوهش با به‌کارگیری روش توصیفی - تحلیلی، اشعار اخوان ثالث را در سه سطح ساختاری، معنایی و کاربردشناختی مورد بررسی قرار می‌دهد و با اتکا به الگوی روابط جانشینی، هم‌نشینی و تعامل گفتمانی، به نقد و واکاوی پدیده سکوت در اشعار وی می‌پردازد. این مطالعه درصدد پاسخ به سه پرسش محوری است: نخست، الگوهای حاکم بر بازنمایی سکوت در سطوح ساختاری، معنایی و کاربرد شناختی اشعار اخوان ثالث؛ دوم، تأثیر کارکردهای گفتمانی سکوت در این سطوح بر فرایند تولید معنا و درک مخاطب؛ و سوم، نقش سکوت به عنوان یک استراتژی گفتمانی در فعال‌سازی ادراک بینامتنی مخاطب.

این پژوهش در گام نخست، با اتخاذ رویکردی نظام‌مند، به بازخوانی مبانی نظری و پیشینه مطالعات مرتبط با پدیده سکوت می‌پردازد و براساس آن، چارچوبی تحلیلی

مبتنی بر سکوت را طرح‌ریزی می‌کند. در مرحله بعد، با به‌کارگیری الگوهای نظری مورد نظر و مرتبط با پدیده سکوت، گزیده‌ای از اشعار مهدی اخوان ثالث به‌مثابه مطالعه موردی، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سرانجام، یافته‌های پژوهش که از طریق خوانش انتقادی متن استخراج شده‌اند، در سه سطح تحلیلی گفتمانی، جامعه‌شناختی و ایدئولوژیک مورد تفسیر و بحث قرار می‌گیرند.

۲. پیشینه تحقیق

مطالعات مربوط به سکوت گفتمانی و نقش آن در شکل‌گیری معنا را می‌توان در دو حوزه اصلی طبقه‌بندی کرد: نخست، پژوهش‌های نظری که در چارچوب معناشناسی سکوت گفتمانی به بررسی مبانی نشانه‌شناختی و کارکردهای زیبایی‌شناختی و ایدئولوژیک سکوت می‌پردازند، و دوم، مطالعات کاربردی که با تحلیل نقش‌های متفاوت سکوت در متون فارسی، ابعاد کاربست این نظریه را در بافت زبانی - فرهنگی ادبیات فارسی بررسی کرده‌اند. یافته‌های این مطالعات با تأکید بر نقاط اشتراک و افتراقشان با پژوهش حاضر نقد و ارزیابی می‌شوند تا مضامین محوری، روش‌شناسی و دلالت‌های کاربردی هر یک مشخص شود.

۱-۲. پیشینه مطالعات نظری و غیرایرانی

پژوهش‌های نظری و مطالعات غیرفارسی در حوزه تحلیل گفتمان، با تمرکز بر رویکردهای انتقادی (وندایک، ۲۰۰۸؛ فرکلاف، ۱۹۹۵؛ فوکو، ۱۹۷۲) و تلفیق آن با چارچوب‌های نوین تحلیل سکوت (هاکین، ۲۰۰۲؛ گلن، ۲۰۰۴؛ کورزون، ۱۹۹۷؛

تولان، ۲۰۰۱)، امکان خوانشی چند بعدی از کارکردهای گفتمانی سکوت را فراهم می‌سازد.

فوکو (۱۹۷۲) در «دیرینه‌شناسی دانش» سکوت را نه به مثابه فقدان کلام، بلکه به عنوان سازوکاری فعال در نظام‌های گفتمانی تحلیل می‌کند. از منظر او، گفتمان‌های مسلط با تعیین مرزهای گفتنی / ناگفتنی، هم‌زمان هم صداها را حذف می‌کنند و هم سکوت‌های معناداری را به عنوان ابزاری برای کنترل اجتماعی تولید می‌کنند. وندایک (۲۰۰۸) در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی، سکوت را نه به عنوان فقدان گفتمان، بلکه به مثابه سازوکاری فعال و هدفمند در خدمت تثبیت روابط قدرت تحلیل می‌کند. از دیدگاه وی، سکوت سه کارکرد محوری دارد: کنترل ایدئولوژیک، مشروعیت‌سازی هژمونی و بازتولید نابرابری‌های اجتماعی. هاکین (۲۰۰۲) سازوکارهای «سکوت متنی» را براساس سه راهبرد گفتمانی آشکار می‌سازد: ۱. حذف نظام‌مند عوامل ساختاری، ۲. تقلیل کیفی داده‌های کمی، و ۳. طرد روایت‌های ذهن‌گرایانه.^۶

گلن^۷ (۲۰۰۴) با تحلیل کارکردهای بلاغی سکوت (مانند مقاومت، تفکر، احترام، سوگواری و اعتراض) و بررسی رابطه تعاملی و دوسویه سکوت و قدرت، نشان می‌دهد که سکوت نه تنها ابزار سلطه که شکلی از مقاومت در گروه‌های حاشیه‌نشین نیز محسوب می‌شود. او (همان) سکوت را به عنوان ابزاری روایی و زیبایی‌شناختی مورد تأکید قرار داده است. وی با ارائه چارچوبی نوین، با اثبات ماهیت فعال و چندلایه سکوت، ابزار تحلیلی ارزشمندی برای مطالعات ادبی و گفتمانی فراهم می‌آورد. تولان (۲۰۰۱) در چارچوب زبان‌شناسی روایی، سکوت را به مثابه سازوکاری چندسطحی تحلیل می‌کند که در سه بعد عمل می‌نماید: ۱. ساختاری (تنظیم ریتم روایی)، ۲. زیبایی‌شناختی (خلق ابهام و تعلیق) و ۳. ایدئولوژیک (بازتولید روابط قدرت). این

مطالعه نشان می‌دهد سکوت‌های روایی، انتخاب‌های زبانی هدفمندی هستند که هم کارکرد روایی (هدایت تفسیر خواننده) و هم کارکرد گفتمانی (توزیع نابرابر فرصت‌های بیانی) دارند. جاورسکی (۱۹۹۳) سه سطح برای تحلیل سکوت ارائه می‌دهد: ۱. سطح خُرد (کنش‌های گفتاری)، ۲. سطح کلان (ساختارهای گفتمانی) و ۳. سطح زیبایی‌شناختی (کارکردهای ادبی). چارچوب نظری جاورسکی مبنایی برای تحلیل سکوت به‌عنوان عنصری فعال در متون ادبی - از سکوت شخصیت‌ها تا فضای سفید شعری - ارائه می‌دهد.

۲ - ۲. پیشینه مطالعه ایرانی

تحقیقات در حوزه گفتمان سکوت و کاربرد این رویکرد در تحلیل متون ادبی فارسی از محدودیت کمی و کیفی برخوردار است. پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه به‌طور عمده بر تحلیل کارکردهای گفتمانی سکوت نوشتاری در متون داستانی متمرکز بوده‌اند.

سجودی و صادقی (۱۳۸۹) در پژوهشی تحلیلی - گفتمانی، نشان می‌دهند که سکوت نه به‌عنوان عنصری منفعل، بلکه به‌مثابه سازوکاری پویا در محورهای جانشینی، هم‌نشینی و برهم‌کنش، عمل کرده و از طریق مشارکت در ساخت‌مندی روایت، هم در سطح خُرد (پردازش شخصیت) و هم در سطح کلان (بازنمایی هویت)، به غنای تفسیری متن می‌افزاید. اعلایی و عباسی (۱۳۹۸) سکوت را در آثار دولت‌آبادی به‌عنوان ابزاری معنا‌ساز تحلیل کرده‌اند. یافته‌های بررسی آن‌ها حاکی از آن است که سکوت در این آثار به‌عنوان سازوکاری روایی برای بازنمایی مقاومت در برابر گفتمان‌های هژمونیک و بازآفرینی مناسبات قدرت عمل می‌کند. این مطالعه بر نقش

دوگانه سکوت تأکید دارد: هم به عنوان بیان خاموش اعتراض شخصیت‌های پیرامونی و هم در جایگاه مؤلفه‌ای نمایشی در پیشبرد طرح داستان. مرزبان و همکاران (۱۴۰۴) سکوت را در رمان «سووشون» دانشور در سه سطح تحلیل کرده‌اند: مکالمه‌ای (تعاملات شخصیت‌ها)، متنی (الگوهای نوشتاری) و روایی (ساختار روایت). یافته‌ها نشان می‌دهد سکوت در این رمان ابزاری پویا و چندبعدی است که در شخصیت‌پردازی (به‌ویژه مقاومت غیرکلامی زنان)، ایجاد راوی غیرمداخله‌گر و تقویت معانی زیرمتنی نقش دارد.

دلبری (۱۳۹۸) با رویکردی نشانه‌شناختی - بلاغی، نظام کارکردی سکوت آگاهانه را در متون فارسی تحلیل کرده است. این پژوهش با تمرکز بر سه محور «چگونگی»، «چندی» و «چرایی» تأثیر سکوت برنامه‌ریزی‌شده، نشان می‌دهد که پیش‌اندیشی در جایگاه و مدت سکوت، عاملی کلیدی در ایجاد اثر بلاغی است. صادقی اصفهانی (۱۳۸۸) در پژوهشی با رویکرد زبان‌شناختی به تحلیل گفتمان دلالتی سکوت پرداخته و با تلفیق چارچوب نظری هاکین (۲۰۰۲) و کورزون (۱۹۷۳) در حوزه سکوت تعاملی به بررسی نظام‌مند اشتراکات کارکردی سکوت در بافت‌های اجتماعی و روایی پرداخته است. نتایج حاصل از بررسی وی نشان می‌دهند که سه گونه سکوت پیش‌انگاشتی (موقعیت‌محور)، درون‌مایه‌ای (معنامحور) و ماهرانه (استراتژیک) در هر دو حوزه دارای کارکردهای هم‌پوشانی هستند، به طوری که مکانیسم «نگفتن» در هر دو بافت به ابزاری کارآمد برای انتقال معانی ضمنی، تنظیم روابط قدرت و ایجاد ابهام کنترل‌شده تبدیل می‌شود. قبادی و همکاران (۱۳۸۸) در پژوهشی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، رمان سووشون سیمین دانشور را مورد بررسی قرار داده‌اند.

یافته‌های ایشان نشان می‌دهد که دانشور در این اثر با ترکیب هنرمندانه عناصر اجتماعی - سیاسی دوران معاصر، اسطوره‌های ایرانی و مفاهیم دینی، موفق به خلق گفتمانی مقاومتی شده است. با این حال، پژوهش مذکور به ابعاد سکوت گفتمانی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در شکل‌دهی به روابط قدرت و تولید معنا نپرداخته است. این خلأ پژوهشی، امکان بررسی سکوت به‌مثابه استراتژی گفتمانی در بازنمایی مقاومت را مسکوت گذاشته است.

۳. چارچوب نظری و مفاهیم اصلی پژوهش

چارچوب‌های نظری این پژوهش با بهره‌گیری از ترکیب نظریه‌های نشانه‌شناسی، تحلیل گفتمان، معناشناسی شناختی و روایت‌شناسی، رویکردی ترکیبی برای تحلیل سکوت در شعر اخوان ثالث ارائه می‌دهد. این تلفیق نظری از یک سو ناشی از ماهیت چند بعدی پدیده سکوت است که هم‌زمان دارای ابعاد زبانی (حذف و ایجاز)، گفتمانی (روابط قدرت)، شناختی (استعاره‌های مفهومی) و زیبایی‌شناختی (خلأهای معنا ساز) است، و از سوی دیگر پاسخ‌گوی نیاز مطالعات ادبی معاصر به خوانش‌های بین‌رشته‌ای است. نشانه‌شناسی (اکو، بارتز) امکان تحلیل سکوت به‌مثابه نشانه‌ای فعال را فراهم می‌آورد. از دیدگاه اکو (۱۹۸۴)، سکوت یک نشانه تهی است که مخاطب را به پر کردن خلأ معنایی وا می‌دارد و در نظام نشانه‌شناسی، همچون یک «فعل ارتباطی» فعال عمل می‌کند. بارتز^۸ (۱۹۷۷) سکوت را امری چندصدایی^۹ می‌داند که هم می‌تواند بازتاب سرکوب گفتمانی باشد و هم مقاومتی در برابر روایت مسلط. هر دو نظریه‌پرداز تأکید دارند که سکوت، به‌عنوان عنصری نشانه‌شناختی، در بافتارهای سیاسی و اجتماعی معنایی پویا و گفتمان‌ساز تولید می‌کند. تحلیل گفتمان (فوکو)

روابط قدرت نهفته در سکوت را آشکار می‌سازد. معناشناسی شناختی (لیکاف و جانسون) به کشف نظام‌های استعاره‌ای سکوت می‌پردازد. هاکین (۲۰۰۲) در تحلیل گفتمان سکوت، بر این نکته تأکید دارد که سکوت صرفاً کلام نیست، بلکه یک کنش گفتمانی معنادار است که می‌تواند قدرت، مقاومت یا توافق را در بافتارهای اجتماعی بازتاب دهد. نظریه‌ی روایت تولان (۲۰۰۱) نقش سکوت را در پیشبرد روایت بررسی می‌کند. او (همان) با تکیه بر مفهوم اطلاعات نامتعادل بین راوی و مخاطب، نشان می‌دهد که سکوت می‌تواند حس تعلیق ایجاد کند، فضا سازی نمادین انجام دهد. در نظریه‌ی روایت اطلاعات نامتعادل^{۱۰} به تفاوت آگاهانه در دانش و دسترسی به اطلاعات بین راوی، شخصیت‌ها و مخاطب اشاره دارد. کورزون (۱۹۹۷) سکوت را پدیده‌ای فعال و معنا ساز در گفتمان می‌داند که در بافت اجتماعی کارکرد ارتباطی دارد. از منظر وی، سکوت سه سطح تحلیل دارد: بینافردی (تعاملات گفتاری)، نهادی (گفتمان‌های رسمی) و فرهنگی (هنجارهای اجتماعی). این نظریه تمایز مهمی بین انواع سکوت (اختیاری، اجباری، استراتژیک) قائل است و آن را ابزاری برای بازتولید قدرت یا مقاومت در برابر گفتمان مسلط می‌داند. گلن (۲۰۰۴) در چارچوب نظریه‌ی روایت خود، سکوت را نه به عنوان فقدان گفتار، بلکه به مثابه‌ی ابزاری روایی پویا و عاملی زیبایی‌شناختی در متون ادبی بازتعریف می‌کند. وی با ارائه‌ی تحلیلی نوین نشان می‌دهد که سکوت از ساختارهای معنایی چندلایه‌ای برخوردار است که هم در سطح روایت و هم در سطح گفتمان عمل می‌کند. این ترکیب و تلفیق نظری نه تنها از تقلیل‌گرایی روش‌شناختی جلوگیری می‌کند، بلکه با ایجاد گفت‌وگوی نظری میان رویکردهای مختلف، امکان درک عمیق‌تری از کارکردهای چندگانه سکوت در شعر

اخوان را ممکن می‌سازد و الگویی نوین برای مطالعات مشابه در شعر معاصر فارسی ارائه می‌دهد.

۴. روش تحقیق

این پژوهش با بهره‌گیری از روش‌شناسی کیفی و رویکرد توصیفی - تحلیلی با اتخاذ چارچوب نظری ترکیبی نشانه‌شناسی اجتماعی و تحلیل گفتمان انتقادی، امکان واکاوی سطوح سه‌گانه ساختاری، معنایی و کارکردی سکوت را در اشعار اخوان ثالث فراهم می‌آورد. بر این اساس، در دو سطح ساختاری و دلالتی به بررسی مؤلفه‌های سکوت در شعر اخوان پرداخته می‌شود و سپس با عبور از تحلیل درون متنی، براساس اصول بافت زبانی، موقعیتی و اجتماعی، به تفسیر دلالت‌های کاربردشناختی آن اقدام می‌شود. داده‌های پژوهش مشتمل بر ۲۵۰ نمونه شعری از سروده‌های اخوان ثالث است که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و براساس معیارهای بازنمایی سکوت گفتمانی انتخاب شده‌اند. روش تحلیل داده‌ها مبتنی بر خوانش انتقادی متن با تمرکز بر الگوهای زبانی، دلالت‌های ضمنی و روابط بینامتنی است. رویکرد تحلیلی این مطالعه ترکیبی از روش‌های نشانه‌شناسی متن‌محور و تحلیل گفتمان انتقادی است که امکان کشف رابطه پویای بین متن، بافت و ایدئولوژی را فراهم می‌سازد. به‌منظور تضمین اعتبار یافته‌ها، از تکنیک‌های تحلیل سه‌سطحی (صورت، معنا و کارکرد) و نیز انطباق نتایج با بافت تاریخی - اجتماعی دوره حیات شاعر بهره گرفته شده است.

۵. تحلیل نمونه‌ها

تحلیل داده‌های پژوهش حاضر با اتکا بر نمونه‌های منتخب از دیوان اشعار اخوان ثالث در سه سطح تحلیلی متمایز - ساختاری، معنایی و کارکردی - مورد واکاوی قرار

گرفته‌اند. محدودیت‌های عملی پژوهش، امکان بررسی تمامی نمونه‌های گردآوری‌شده (بالغ بر ۲۵۰ مورد) را فراهم نمی‌ساخت؛ لذا با به‌کارگیری معیارهای علمی گزینش نمونه‌ها، ازجمله تنوع سبکی، توزیع زمانی آثار و بازنمایی مؤلفه‌های گفتمان سکوت، مجموعه‌ای جامع و نمایا انتخاب شد که واجد شرایط لازم برای تأمین اعتبار و پایایی یافته‌ها باشد. در ادامه، تحلیل نظام‌مند نمونه‌های برگزیده در هر یک از سطوح سه‌گانه ارائه خواهد شد.

۱-۵. سلامت / را نمی‌خواهند پاسخ گفت / هوا دلگیر، درها بسته / سرها در گریبان / دست‌ها پنهان / نفس‌ها ابر، دل‌ها خسته و غمگین / درختان اسکلت‌های بلور آجین / زمین دلمرده، سقف آسمان کوتاه / غبارآلوده مهر و ماه / (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۳۷۰).

۱-۱-۵. سکوت ساختاری (محور هم‌نشینی)

۱-۱-۱-۵. ارجاع درون‌متنی (پسرو و پیشرو)

محور هم‌نشینی یعنی ترکیب نشانه‌ها و واژگان در کنار هم در زنجیره گفتار. در این شعر، هم‌نشینی‌های تصویری و حسی به‌گونه‌ای ساخته شده که لحن سکوت و ایستایی را بازتاب می‌دهد. زنجیره هم‌نشینی اصلی در این شعر اخوان در قالب زنجیره‌ای از عبارت‌ها و واژگان شکل می‌گیرد.

سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت → هوا دلگیر → درها بسته → سرها در گریبان → دست‌ها پنهان → نفس‌ها ابر → دل‌ها خسته و غمگین → درختان اسکلت‌های بلور آجین → زمین دلمرده → سقف آسمان کوتاه → غبارآلوده مهر و ماه → زمستان.

این زنجیره، از «مواجهه انسانی» (پرسش و پاسخ) آغاز می‌شود و به «انجماد طبیعت» می‌رسد. هم‌نشینی تصاویر، حرکت معکوس حیات به مرگ را القا می‌کند. ارجاعات پیشرو و پسرو در این شعر به شرح زیر موجب انسجام معنایی می‌شوند:

ارجاع پیشرو: «سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت» پیشاپیش فضای قطع ارتباط و انفعال را می‌سازد که در تصاویر بعدی (درها بسته، سرها در گریبان، دست‌ها پنهان) تثبیت می‌شود.

ارجاع پسرو: وقتی به «زمستان» می‌رسیم، خواننده با رجوع ذهنی به تمام تصاویر قبل، آن‌ها را هم‌چون شواهدی برای این نتیجه می‌بیند. «زمستان» نه فقط فصل، بلکه استعاره‌ای برای ایستایی و خاموشی است که تمام اجزای قبلی را توضیح می‌دهد. در این شعر، سکوت گفتمانی نه یک خلأ، بلکه «ساختاری معنایی» است که از طریق حذف فعل، تکرار تصاویر ایستا، و چینش هم‌نشین تصاویر از انسان به طبیعت، شکل می‌گیرد و به صورت پیشرو - پسرو به کلمه «زمستان» به عنوان نقطه کانونی متن ختم می‌شود.

۲-۱-۵. سکوت ساختاری (محور جانشینی)

۱-۲-۱-۵. حذف

حذف بر روی محور جانشینی به این معناست که یک عنصر زبانی (فعل، ضمیر، قید و...) می‌تواند حضور یابد، اما شاعر آگاهانه آن را حذف می‌کند تا سکوت، ایجاز یا ابهام بیافریند و جای آن را خواننده با تجربه ذهنی خود پرکند. در این شعر، حذف به عنوان یک شگرد نحوی و معنایی، نقشی محوری در شکل‌گیری سکوت گفتمانی ایفا می‌کند. شاعر با حذف افعال ربطی و اخباری («است» و «هستند») در ساختارهایی

مانند «هوا دلگیر»، «درها بسته» و «زمین دلمرده»، جریان روایت را در وضعیت ایستایی و انجماد نگه می‌دارد و بدین‌وسیله، حس توقف و بی‌زمانی را القا می‌کند. همچنین، حذف پیوندهای علی، از جمله چرایی رخدادها و حالات، موجب می‌شود که بافت معنایی شعر از توضیح مستقیم فاصله بگیرد و به حوزه ابهام و تأویل کشانده شود؛ به‌گونه‌ای که خواننده ناگزیر است براساس نشانه‌های حسی و استعاری، روابط علی را بازسازی کند. افزون بر این، حذف ضمائر و مراجع مشخص، هم‌چون به‌کارگیری عبارت «سرها در گریبان» به‌جای ساختارهای فاعل‌دار، سبب می‌شود کنش‌ها بی‌فاعل و بی‌چهره جلوه کنند و فضای شعر شمولی جمعی و غیرشخصی یابد. این سه سطح حذف، هم‌زمان در محور جانشینی عمل کرده و با جانشین نکردن عناصر زبانی قابل پیش‌بینی، سکوت را به عنصری ساختاری و معناساز در متن بدل می‌سازند. بنابراین، شعر «زمستان» اخوان ثالث با به‌کارگیری جملات کوتاه، نحوی ناتمام (مانند «درها بسته»، «سرها در گریبان») و حذف فعل‌های کامل، یک سکوت نحوی ایجاد می‌کند که مطابق با دیدگاه کورزون (۱۹۹۷) درباره سکوت به‌عنوان کنش ارتباطی معناساز است. تکرار ساختارهای موازی^{۱۱} («دلگیر... بسته... پنهان») و قطع شدن ناگهانی عبارات (مثل «سلامت / را نمی‌خواهند پاسخ گفت») با ایجاد ریتمی کند و خالی از پویایی، به سکوت در فرم متن دامن می‌زند؛ این ویژگی‌ها از یک سو به نظریه دریدا (۱۹۷۶) درباره سکوت به‌عنوان «حاشیه گفتار» و از سوی دیگر به تحلیل هاکین (۲۰۰۲) از سکوت به‌عنوان ابزار نمایش قدرت (در بستن درها و پنهان کردن دست‌ها) پیوند می‌خورد. سکوت ساختاری در محور جانشینی، از طریق سازوکار حذف به‌مثابه جایگزینی صفر^{۱۲} تحقق می‌یابد که پدیده‌های صرفاً صوری نبوده، بلکه رابطه

درون‌متنی معناساز ایجاد می‌کند. این غیاب فعال عناصر زبانی، مستلزم تفسیری فرامتنی است که مخاطب را به مشارکت در تکمیل دلالت‌های ضمنی وا می‌دارد.

۳-۱-۵. سکوت معنایی

۱-۳-۱-۵. سکوت استعاری (محور جانشینی)

در سطح معنایی، شعر با به‌کارگیری واژه‌ها و ترکیب‌های واژگانی مانند «زمستان»، «اسکلت‌های بلورآجین» و «غبارآلوده» «زمین دلمرده» و «سقف آسمان کوتاه» بر روی محور جانشینی به‌جای بیان صریح وضعیت سرما، رکود و فشار، استفاده شده‌اند. این جانشینی استعاری، به‌صورت هم‌زمان معنای عینی (تصویر طبیعت در زمستان) و معنای ضمنی (انجماد روابط انسانی، خفگی اجتماعی، انسداد امید) را در ذهن مخاطب فعال می‌کند. سکوت در این‌جا به معنای حذف مستقیم‌گویی است؛ یعنی شاعر از گفتن آشکار وضعیت اجتماعی - سیاسی یا روانی پرهیز می‌کند، اما با جایگزینی استعاره‌های زمستانی و تصاویر ایستا و ساکن، آن معنا را به‌گونه‌ای غیرمستقیم منتقل می‌سازد. گفتنی است در این تحلیل معناشناختی، استعاره، نظامی دوگانه ایجاد می‌کند که در آن رابطه اولیه دال و مدلول به حاشیه رفته و با پیوندی جدید مبتنی بر تشابه جایگزین می‌شود. این فرایند نه حذف کامل، بلکه تبدیل رابطه اولیه به سکوتی معنادار است که از طریق بافت زبانی قابل احیاست. نگارنده معتقد است، چنین مکانیسمی درواقع بازنمایی فرایند شناختی نگاشت^{۱۳} مفهومی است که بر پایه تشابه نظام‌مند دو حوزه معنایی شکل می‌گیرد. این نگرش با دیدگاه‌های نوین معناشناسی شناختی لیکاف و جانسون^{۱۴} (۱۹۸۰) درباره کارکرد استعاری زبان هم‌خوانی دارد. کارکرد سکوت

استعاری در این جا، ایجاد «فضای مشارکتی» در معناست؛ به این معنا که خواننده باید شکاف میان نشانه و معنای ضمنی را با دانش و تجربه خود پر کند.

۵-۱-۳. مجاز (سکوت بر محور هم‌نشینی)

شاعر با سازمان دهی نظام‌مند واژگان و تصاویر در امتداد محور هم‌نشینی، ساختاری معنایی پدید می‌آورد که در آن، دلالت‌های محوری نه از طریق بیان صریح، بلکه در چارچوب روابط تداعی‌گرایانه میان عناصر مجاور منتقل می‌شوند. این رویکرد نشان‌دهنده کاربست هنرمندانه اصل مجاورت در ساختار شعر است، به گونه‌ای که توالی واحدهای زبانی و تصویری، گذاری تدریجی و پیوسته از عرصه کنش‌های انسانی به سمت طبیعت ایستا و فاقد حیات را بازنمایی می‌کند.

در زنجیره ترکیب واژگانی مورد بررسی «سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت» ← «هوا دلگیر» ← «درها بسته» ← «سرها در گریبان» ← «دست‌ها پنهان» ← «نفس‌ها ابر» ← «دل‌ها خسته و غمگین» ← «درختان اسکلت‌های بلورآجین» ← «زمین دلمرده» ← «سقف آسمان کوتاه» ← «غبار» ← «آلوده مهر و ماه» ← «زمستان» روابط هم‌نشینی از طریق پیوند خطی تصاویر، شبکه‌ای از دلالت‌های ضمنی را شکل می‌دهد. هر تصویر به عنوان یک نشانه، در مجاورت نشانه پیشین و پسین خود قرار گرفته و با تکمیل سکوت معنایی تصویر قبلی، به تشدید حس کلی متن می‌پردازد. این فرایند، مبتنی بر اصل تقابل و تداوم معنایی است که در آن، هر عنصر زبانی نه به صورت منفک، بلکه در ارتباط ارگانیک با کل ساختار عمل می‌کند. بر این اساس، می‌توان استدلال کرد که شاعر با بهره‌گیری از سازوکار مجاورت، معنای غایی را از طریق انباشت تدریجی تصاویر و ایجاد روابط بینامتنی میان آن‌ها به مخاطب انتقال

می‌دهد. در شعر اخوان، مجاز (به معنای جایگزینی یک واژه یا تصویر با دیگری بر پایه رابطه مجاورت) کارکرد اصلی در ساخت معنا دارد. برای مثال: «نفس‌ها ابر» مجاز از سرمای شدید و بخار دهان، «درختان اسکلت‌های بلورآجین» مجاز از شاخه‌های یخ‌زده و «سقف آسمان کوتاه» مجاز از سنگینی و فشار روانی است. سجودی و صادقی (۱۳۸۹) معتقدند که در این سطح سکوت یک بار در سطح دال و یک بار در سطح مدلول رخ می‌دهد، اما آن دال دوم که قرار است بر مدلول اولیه اشاره کند به دلیل مجاورت با دال اولیه انتخاب شده است و باعث می‌شود که حضور مدلول اولیه از طریق هم‌نشینی با دیگر دال‌ها قابل درک باشد.

۵-۱-۴. سطح کاربردشناختی

سکوت در سطح کاربردشناختی از دو مؤلفه اصلی پیش‌انگاشت^{۱۵} و تضمین^{۱۶} تشکیل شده است. پیش‌انگاشت به مجموعه‌ای از اطلاعات زمینه‌ای اشاره دارد که گوینده آن‌ها را مسلّم و مشترک میان خود و مخاطب فرض می‌کند و از این رو، بیان صریح آن‌ها را ضروری نمی‌داند. در گفتمان مبتنی بر سکوت، پیش‌انگاشت‌ها حاکی از آن هستند که سکوت صرفاً به معنای فقدان کلام نیست، بلکه خود حاوی دلالت‌های معنایی ناگفته است، برای مثال در عبارت «سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت»، پیش‌انگاشت این است که در شرایط پیشین، سلام‌ها به صورت متقابل پاسخ داده می‌شدند، اما اکنون این الگوی ارتباطی قطع شده است. این گسست، نشان‌دهنده تغییر در روابط اجتماعی و فضایی از بی‌اعتنایی یا انزوای عمدی است. به همین ترتیب، در عبارت «درها بسته»، پیش‌فرض ضمنی آن است که درها پیش از این باز بودند و بسته شدن آن‌ها نمادی از قطع ارتباط، انزوا یا تغییر وضعیت از پذیرش به طرد است. در تحلیل سکوت،

پیش‌انگاشت‌ها کمک می‌کنند تا دلایل سکوت (مانند ترس، اعتراض، یا تسلیم) رمزگشایی شود. پیش‌انگاشت‌ها مربوط به حقایق مسلّم پیش‌زمینه‌ای است که سکوت بر آن‌ها استوار است.

تضمن به دلالت‌های غیرمستقیمی اشاره دارد که از بافت گفتمان استنباط می‌شود. در بیتی مانند «سرها در گریبان»، این سازهٔ زبانی حاکی از امتناع از گفت‌وگو است که می‌تواند نشان‌دهندهٔ ناامیدی یا مقاومت منفعلانه باشد. به همین ترتیب، تصویر «نفس‌ها ابر» به صورت ضمنی بر سنگینی فضای حاکم دلالت دارد، تا آن‌جا که حتی فرایند طبیعی تنفس نیز به پدیده‌ای آشکار و معنادار تبدیل شده است. در تحلیل گفتمان سکوت در شعر اخوان، پیش‌انگاشت‌ها زمینه‌های شکل‌گیری سکوت را آشکار می‌سازند، حال آن‌که تضمن‌ها به کشف معانی نهفته در این سکوت یاری می‌رسانند. این دو مکانیسم زبانی به صورت هم‌زمان، سکوت را از وضعیتی انفعالی به کنشی معناساز ارتقا می‌دهند. این فرایند، مخاطب نقش محوری ایفا می‌کند، چراکه درک معانی حذف‌شده مستلزم فعال‌سازی دانش پیشین و توان تفسیری اوست. حذف عمدی برخی عناصر زبانی که از طریق نشانه‌های بافتی قابل بازیابی هستند به شکل‌گیری رابطه‌ای پویا بین متن و مخاطب منجر می‌شود. این تعامل، سکوت را به عاملی فعال در تولید معنا تبدیل می‌کند.

۲-۵. کنار از دیگران، تنها / غمان را یک زمان کوچانده تا آن سوی خط و خطی پندار / گرفته گونه‌گون زنهار سوگندی / نه هیچ‌ش اعتمادی لیک بر سوگند و بر زنهار / دو پایش مُتکای دست‌ها، آرنج بر زانو / و گاهی بر ستون زانوان بازو، نشسته بر زمین و تکیه بر دیوار / تنش را گرم کرده آفتاب عصر پائیزی / که تابد بر سراپای وی، از فرّ و فروغ ایزدی سرشار (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۸۳۴).

شعر «دلی غمناک» از اخوان ثالث، با به کارگیری سکوت به عنوان یک ابزار گفتمانی، فضایی از انزوای معنوی و مقاومت منفعلانه را ترسیم می کند. تحلیل این شعر در سه سطح با تکیه بر نظریه های تحلیل گفتمان سکوت، به ویژه رویکرد میشل فوکو در باب رابطه قدرت و سکوت و نظریه سکوت به عنوان کنش گفتمانی در ادبیات به شرح زیر است.

۱-۲-۵. سطح ساختاری (محور هم نشینی)

۱-۱-۲-۵. ارجاع درون متنی (پسرو / پیشرو)

در سطح ساختاری، ارجاع درون متنی به پیوندهای نحوی و معنایی بین اجزای متن اشاره دارد. در این شعر، اخوان ثالث با بهره گیری از شگرد ارجاع درون متنی، سکوت را به بخشی از ساختار و معنای اثر بدل کرده است. ارجاع پیشرو در آغاز با معرفی عناصری چون «غمان»، «زنهار» و «سوگند» پیش از آنکه جایگاه و معنای دقیق شان آشکار شود، فضایی از انتظار و مکث ایجاد می کند که سکوتی معنادار در متن می نشاند. در کنار آن، ارجاع پسرو با بازگشت مکرر ضمیرهایی چون «ش» و «وی» به شخصیت اصلی، بی آن که نام یا توصیف تازه ای افزوده شود، هم پیوستگی متن را حفظ می کند و هم از تکرار بی نیاز شده و نوعی ایجاز همراه با سکوت روایی پدید می آورد. این الگوی ارجاعی با حذف های آگاهانه در جمله بندی و تأخیر در بیان کامل معنا، لحظات مکث و خلأ معنایی را تقویت کرده و بدین سان، سکوت نه تنها به عنوان غیاب گفتار، بلکه به عنوان عنصری فعال در شکل گیری تجربه خواننده عمل می کند. در این شعر، پیوندهای ارجاعی با حذف های آگاهانه و تأخیر در آشکارسازی معنا همراه شده و سکوت را به عنصر اصلی فضا سازی بدل کرده است. جملاتی چون «نشسته بر زمین

و تکیه بر دیوار» بدون ذکر دوباره فاعل، تنها براساس ارجاع پیشین پیش می‌روند و خواننده را وامی‌دارند تا سوژه را از حافظه متن بازیابی کند. همچنین در پیوند «تنش را گرم کرده آفتاب عصر پاییزی» با توضیح متأخر «که تابد بر سراپای وی» فاصله‌ای معنایی و زمانی ایجاد می‌شود که حس مکث و سکون را تقویت می‌کند. این شیوه، با تکیه بر بازخوانی مکرر ضمیرها و حذف نام مستقیم شخصیت، فضایی از سکوت حسی و روایی می‌آفریند که به جای گفتن، به خواننده امکان تجربه و کشف تدریجی تصویر و معنا را می‌دهد.

۵-۲-۲. سکوت ساختاری (محور جانشینی)

۵-۲-۲-۱. حذف

حذف در این جا عمدتاً به شکل حذف فاعل، فعل یا اجزای توضیحی پدیدار می‌شود؛ به گونه‌ای که پیوند جمله‌ها و تصویرها براساس ارجاع به بافت پیشین حفظ می‌شود، اما جای خالی واژگان، فضایی خالی و مکث‌برانگیز در متن ایجاد می‌کند. برای نمونه، در مصراع «نشسته بر زمین و تکیه بر دیوار» فاعل آشکارا حذف شده و تنها از ارجاع پیشین «وی» می‌توان دریافت که این حالت به شخصیت اصلی باز می‌گردد. یا در «دو پایش متکای دست‌ها، آرنج بر زانو» فعل اصلی جمله حذف شده و حالت تصویری بدون اعلام مستقیم کنش، در ذهن خواننده شکل می‌گیرد. این حذف‌ها موجب می‌شود که متن نه همه چیز را صریح بگوید و نه پیوستگی روایی را از دست بدهد، بلکه با باقی گذاشتن خلأهای معنایی، خواننده را به بازسازی ذهنی صحنه وا دارد. کارکرد سکوت حاصل از این حذف‌ها، تعلیق معنایی و ایجاد فضایی برای مشارکت فعال خواننده در تکمیل تصویر است؛ سکوتی که نه از غیاب گفتار، بلکه از غنای اندیشه و

تصویرگری ناشی می‌شود. حذف به‌عنوان یک ابزار زبانی، بر محور جانشینی عمل می‌کند و مستلزم بازسازی عنصر حذف شده توسط مخاطب از میان گزینه‌های بالقوه است. این فرایند، مشارکت فعال خواننده در بازآفرینی متن را می‌طلبد و از طریق ایجاد سکوت معنادار، به غنای زیبایی‌شناختی و ابهام هنری اثر می‌افزاید.

۵-۲-۳. سطح معنایی

۵-۲-۱. سکوت استعاری (بر محور جانشینی)

در این شعر، اخوان ثالث صحنه‌ای را می‌آفریند که در آن سکوت، نه صرفاً به معنای نبود صدا، بلکه به‌عنوان حضوری پُر معنا و سرشار از تصویر عمل می‌کند. راوی یا شخصیت شعر «کنار از دیگران» نشسته، زانوها را بغل کرده و در آفتاب عصر پاییزی غوطه‌ور است؛ حرکات محدود و ایستای او، گسست کامل از گفت‌وگو و کنش زبانی را نشان می‌دهد. این سکوت با نشانه‌های بصری و حسی — نور خورشید، گرمای تن، تکیه بر دیوار — جایگزین کلام می‌شود و به‌صورت استعاری، نوعی «گفت‌وگو بدون کلام» را رقم می‌زند. بدین ترتیب، سکوت در سطح معنایی شعر نه خلأ، بلکه تجربه‌ای درونی است. در این شعر، محور جانشینی با حذف عناصر زبانی مرتبط با صدا، گفت‌وگو و کنش فعال، و جایگزینی آن‌ها با واژگان و تصاویری ایستا و دیداری، سکوت استعاری را می‌سازد. شاعر به‌جای روایت رویداد یا بازگویی گفت‌وگو، نشانه‌هایی چون «تکیه بر زانو»، «نشستن بر زمین»، و «گرمای آفتاب عصر پاییزی» را برمی‌گزیند که همگی فاقد بُعد شنیداری‌اند و بار معنایی سکون و درون‌گرایی را حمل می‌کنند. در این بخش از شعر، سکون بدنی و نشستن تأمل‌گرایانه، نه فقط تصویر بصری، بلکه دلالتی بر توقف درونی، بازاندیشی یا حتی تسلیم در برابر شرایط مبهم

است. این حالت نه بیانگر استراحت، بلکه نوعی «پناه بردن به سکوت» است. در چارچوب استعاره مفهومی لیکاف، این انتخاب‌ها سکوت را از «نبود گفتار» به «حضور فشرده و غیرکلامی» بدل می‌سازد و در نگاه روایی تولان (۲۰۰۱)، جانشینی ساختار توصیفی به‌جای ساختار گفتاری، سکوت را در لایه روایت تثبیت می‌کند.

سکوت استعاری در این متن از طریق چند سازوکار به هم‌پیوسته شکل می‌گیرد: نخست، حذف کامل هرگونه گفت‌وگو یا صدای مستقیم، که فضای کلامی را تهی و میدان را برای تصویرسازی حسی باز می‌گذارد؛ دوم، جایگزینی این خلأ با نشانه‌های دیداری و لمسی مانند «آرنج بر زانو»، «تکیه بر دیوار» و «گرمای آفتاب»، که به‌جای تولید صدا، تجربه‌ای فیزیکی و بصری را القا می‌کنند؛ سوم، تعلیق کنش و برجسته کردن حالت «بودن» به‌جای «کردن»، حس ایستایی را تقویت می‌کند؛ و در نهایت، گزینش واژگانی غیرآوایی که با حذف هر نشانه شنیداری، سکوت را نه به‌عنوان فقدان و غیاب بلکه به‌عنوان حضوری معنادار و پررنگ در متن شعر تثبیت می‌کند.

۵-۲-۳-۲. مجاز (بر محور هم‌نشینی)

مجاز در این شعر اخوان، ابزاری برای بازنمایی سکوت است؛ به‌گونه‌ای که عناصر طبیعی و فیزیکی جایگزین مستقیم برای وضعیت روانی و ارتباطی شخصیت شعر می‌شوند. «آفتاب عصر پاییزی» در مجاز مکنیه^{۱۷}، نه فقط یک پدیده طبیعی، بلکه نماد گذر زمان و فرسودگی است و سکوتی دیرپا را تداعی می‌کند. «تکیه بر دیوار» و «گرمای تن» به‌جای بیان مستقیم احساسات، از طریق قرابت معنایی (مجاورت حسی و فضایی) حالتی از انزوا، فراغت و توقف را القا می‌کنند. در این‌جا سکوت با تصویر و حس جایگزین می‌شود، و این جایگزینی خود نوعی مجاز است که از رابطه جزء و کل

یا ظرف و مظلوف بهره می‌برد. هم‌نشینی عناصر زبانی با بار حسی ایستا و فاقد پویایی شنیداری — مانند «کنار از دیگران»، «نشسته بر زمین»، «تکیه بر دیوار»، — موجب شکل‌گیری ریتمی کند و مکث‌دار می‌شود که خود واجد ارزش سکوتی است. این آرایش واژگان، در تعامل با مجازهای به‌کاررفته (به‌ویژه مجاز مکنیه)، جای گفتار و صدا را با تصویر و حس پر می‌کند؛ به‌گونه‌ای که ویژگی‌های انسانی یا کنشی به عناصر طبیعی و فیزیکی نسبت داده شده و این نسبت‌دهی، بدون اشاره مستقیم به فاعل انسانی، فضای خاموشی و تأمل را باز می‌نماید.

۵-۲-۴. سطح کاربردشناختی

۵-۲-۴-۱. پیش‌انگاری و تضمن

براساس دیدگاه کورزون، سکوت گفتمانی به‌مثابه فضایی برای معناسازی غیرمستقیم تعریف می‌شود که در آن، اطلاعات یا پیام‌هایی که مستقیماً بیان نمی‌شوند، از طریق زمینه موقعیت و نشانه‌های غیرزبانی منتقل می‌شوند. در این شعر، شخصیت «کنار از دیگران، تنها» نشسته و در وضعیت ایستا قرار دارد. این ایستایی و انزوا در سطح کاربرد شناختی، نشانه سکوت فعال است که مخاطب را به کشف لایه‌های پنهان احساسات و حال درونی شاعر دعوت می‌کند. پیش‌انگاری در تحلیل گفتمانی شعر اخوان نقش مهمی در شکل‌دهی به سکوت معنایی ایفا می‌کند. این مفهوم به معنای فرض‌های ضمنی و پیش‌فرض‌هایی است که در متن وجود دارند و بدون بیان مستقیم، مخاطب آن‌ها را به‌عنوان زمینه پذیرفته و براساس آن معناسازی می‌کند. در شعر حاضر، عبارات و تصاویر نظیر «کنار از دیگران، تنها بودن»، «نداشتن اعتماد به سوگند و زنهار» و «نشستن به‌طور منفعل و تکیه بر دیوار» پیش‌انگاری‌هایی را برمی‌سازند که بیانگر

تجربه‌های گذشته‌ای از خیانت، بی‌اعتمادی و انزوا هستند. این پیش‌انگاری‌ها، ضمن ایجاد فضایی غنی از معنا، امکان فهم عمیق‌تر را فراهم می‌آورند بدون آنکه مستقیماً به آن‌ها اشاره شود. بنابراین، پیش‌انگاری‌ها در این شعر به‌عنوان زیرساخت‌های معنایی عمل کرده و سکوت گفتمانی را نه به‌عنوان فقدان گفتار، بلکه به‌مثابه حضور تلویحی و پرمفهوم روایت می‌کنند. تضمن نیز نقش اساسی در غنای معنایی و شکل‌دهی به سکوت گفتمانی در این شعر ایفا می‌کند. برای نمونه، عبارت «تنش را گرم کرده آفتاب عصر پاییزی» به‌ظاهر توصیفی ساده‌ای از وضعیت فیزیکی است، اما به‌طور ضمنی به گذر فصل‌ها و درواقع به گذر زمان و زوال حیات اشاره دارد، که بازتابی استعاری از وضعیت روانی و تنهایی است. افزون بر این، «فرّ و فروغ ایزدی سرشار» نه تنها به نور خورشید دلالت دارد، بلکه با کنایه از قدرتی ماورائی و تقدیر الهی، نشان‌دهنده حضور نیروهای معنوی در دل سکوت است. این تضمن‌ها، بدون آنکه مستقیماً مطرح شوند، به‌واسطه زمینه و انتخاب واژگان، فضایی از تأمل و آرامش تلویحی را به‌وجود می‌آورند که مخاطب را به درک عمیق‌تر و تفسیری چندلایه از متن شعر اخوان دعوت می‌کند. به این ترتیب، تضمن‌ها در این شعر نه تنها موجب ارتقای ظرفیت‌های معنادار متن می‌شوند، بلکه سکوت را به صورت گفتمانی فعال درمی‌آورند؛ گفتمانی که براساس فهم مشترک و بازسازی معنای ضمنی شکل گرفته و امکان حضور ذهنی و مشارکت تعاملی خواننده را فراهم می‌سازد.

۳-۵. سکوت صدای گام‌هایم را باز پس می‌دهد / با شب خلوت به خانه می‌روم /
گله‌ای کوچک از سگ‌ها بر لاشه‌ی سیاه خیابان می‌دوند / خلوت شب آن‌ها را /
دنبال می‌کند / و سکوت نجوای گام‌هاشان را می‌شوید / من او را به جای همه بر
می‌گزینم / و او می‌داند که من راست می‌گویم / او همه را به جای من بر

می‌گزیند/ و من می‌دانم که همه دروغ می‌گویند/ چه می‌ترسد از راستی و دوست
داشته شدن، سنگدل / برگزیننده دروغ‌ها / صدای گام‌های / سکوت را می‌شنوم /
خلوت‌ها از با همی سگ‌ها به دروغ و درندگی بهترند / سکوت گریه کرد دیشب /
سکوت به خانه‌ام آمد/ سکوت سرزنشم داد/ و سکوت ساکت ماند سرانجام /
چشمانم را اشک پر کرده است (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۵۲۴).

۵-۳-۱. سکوت ساختاری (محور هم‌نشینی)

۵-۳-۱-۱. ارجاع پسرو/پیشرو

در تحلیل ساختار زبانی این شعر، پیوندهای معنایی میان واژگان براساس روابط
هم‌نشینی در محور خطی متن شکل می‌گیرد. این ارتباط از طریق سازوکارهای ارجاعی
پسرو و پیشرو تقویت می‌شود که به ایجاد انسجام متنی و تقویت شبکه دلالت‌های
معنایی می‌انجامد. نظریهٔ انسجام متنی که توسط هالیدی و حسن (۱۹۸۰) مطرح شده،
مهم‌ترین روش‌های ایجاد ارتباط بین اجزای مختلف متن‌نویساری است. این پدیده
زبانی هنگامی رخ می‌دهد که یک واژه یا عبارت به بخشی از متن که پیش از آن آمده
است، ارجاع دهد. این ویژگی زبانی مانند رشته‌ای نامرئی بخش‌های مختلف نوشته را
به هم پیوند می‌زند و به متن انسجام و یکپارچگی می‌بخشد. در دستور نقش‌گرای
مایکل هالیدی، «ارجاع پسرو»^{۱۸} به حالتی گفته می‌شود که یک واژه یا عبارت در متن
به عنصری که پیش‌تر آمده، بازگشت و اشاره می‌کند. این نوع ارجاع سبب ایجاد
انسجام در متن می‌شود و پیوند میان اجزای آن را تقویت می‌کند. در این شعر، واژه
«سکوت» چندین بار به همین شیوه باز می‌گردد: «سکوت نجوای گام‌هاشان را
می‌شنوید»، «سکوت گریه کرد دیشب»، «سکوت به خانه‌ام آمد»، «سکوت سرزنشم داد»

و «سکوت ساکت ماند سرانجام». هر بار که این واژه تکرار می‌شود، خواننده را به تصویر و معنایی که پیش‌تر از آن دریافت کرده، ارجاع می‌دهد. این تکرار، هم شبکه معنایی واژه سکوت را تقویت می‌کند و هم به انسجام گفتمانی شعر یاری می‌رساند، زیرا هر بار معنای تازه‌ای بر بار معنایی پیشین افزوده می‌شود. بنابراین، در محور هم‌نشینی، واژگان و عبارات براساس توالی و جایگاهشان در جمله و متن در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و معنا از همین هم‌جواری و پیوند نحوی - معنایی شکل می‌گیرد. ارجاع پسرو در این بستر، با بازگرداندن خواننده به واژه یا تصویری که پیش‌تر آمده، موجب می‌شود هر بار که آن واژه در زنجیره هم‌نشینی ظاهر می‌شود، معنای آن از بافت پیشین تغذیه شود و پیوندی قوی‌تر میان اجزای متن برقرار گردد. برای مثال، در سطر «سکوت نجوای گام‌هاشان را می‌شوید»، سکوت در هم‌جواری با «نجوا» و «گام‌ها» معنایی آرام و پاک‌کننده پیدا می‌کند، اما چند سطر بعد، در «سکوت گریه کرد دیشب»، هم‌نشینی «سکوت» با «گریه» این عنصر را از حالت بی‌حرکت به کنشی عاطفی و انسانی سوق می‌دهد.

۵-۳-۲. حذف (محور جانشینی)

هر بار که شاعر چیزی را حذف می‌کند یا به طور مبهم می‌گوید، این انتخاب از یک زنجیره ممکن جانشین‌ها حاصل شده است. اخوان با بهره‌گیری از محور جانشینی، «سکوت» را در جایگاه عناصری قرار می‌دهد که به‌طور معمول فاعل یا عامل رویداد نیستند و بدین‌گونه معنای تازه‌ای می‌آفریند. برای نمونه، در مصراع «سکوت صدای گام‌هایم را باز پس می‌دهد» به‌جای آن که علت شنیدن صدا را «انعکاس شب» یا «هوای خلوت» بدانند، این نقش را به سکوت می‌سپارد و عامل واقعی را حذف می‌کند.

همچنین در «سکوت گریه کرد» گریه‌کننده انسانی حذف شده و سکوت جانشین آن شده است، تا این مفهوم انتزاعی رفتاری انسانی پیدا کند. حتی در جمله «خلوت‌ها از با همی سگ‌ها به دروغ و درندگی بهترند» دلیل منطقی و توضیح این ارجحیت و برتری حذف شده و سکوت در معنای ضمنی، جای آن استدلال را پر می‌کند.

در این شعر فرایند حذف در گستره زنجیره هم‌نشینی ابیات شعر اخوان نقش مهمی در ساخت سکوت متنی دارد. اخوان بسیاری از پیوندهای علی و منطقی میان جملات را حذف می‌کند، مثلاً در توالی «سکوت گریه کرد دیشب / سکوت به خانه‌ام آمد / سکوت سرزنشم داد» هیچ توضیحی درباره چرایی این کنش‌ها یا ارتباطشان داده نمی‌شود و همین فاصله معنایی، فضایی خالی می‌آفریند که مخاطب باید با تخیل خود پر کند. همچنین فاعلان و مفعولان واقعی بسیاری حذف شده‌اند؛ به جای شب، انسان یا محیط، «سکوت» در نقش عامل جانشین قرار می‌گیرد و بار روایی را به دوش می‌کشد. حتی در پایان شعر، با «چشمانم را اشک پر کرده است» علت دقیق این اشک بیان نمی‌شود تا سکوت به صورت یک خلأ معنایی در پایان نیز حضوری پررنگ داشته باشد. بنابراین، در این شعر، سکوت گاهی جایگزین یک شخصیت (فاعل)، گاهی جایگزین یک رویداد توضیح‌دهنده (علت)، و گاهی جایگزین یک قضاوت نهایی می‌شود. این جانشینی‌های حذف‌محور، باعث می‌شوند سکوت نه تنها موضوع شعر باشد بلکه ساختار شعر را نیز تعیین کند این شیوه همسو با دیدگاه‌های نظریه تحلیل گفتمان اجتماعی و شناختی وندایک (۲۰۰۸) و همچنین خوانش ساختارگرایانه رولان بارتز (۱۹۷۷) است؛ جایی که حذف و ابهام به عنوان ابزار معناآفرینی و تولید «متن باز» عمل می‌کنند و امکان تفسیرهای چندگانه را فراهم می‌سازند. ویسی و پروین (۱۴۰۲: ۴۴۸) معتقدند که شگرد زبانی «تکرار» و اهمیت کاربرد آن به خود واژه یا مجموعه

واژگان در شعر نیست، بلکه تکرار دارای درون‌مایه‌ای است که از عوامل انگیزشی شاعر الهام گرفته است و مضامین ساخته شده از آن از بافت شعری حاصل می‌شود نه ساخت صوری واژه‌ها و عبارت‌ها. از منظر کورزون (همان)، سکوت هنگامی معنا می‌گیرد که در زمینه‌ای پرصدا، پرتکرار یا پرگفتار رخ دهد؛ اخوان تکرار سکوت را در دل «صدای گام‌ها»، «نَجْوای سگ‌ها»، و حتی «گریه» قرار می‌دهد. در بخش‌هایی از متن فعل‌ها بدون فاعل مشخص به کار رفته‌اند یا ساختار جمله ناتمام و معلق است؛ مثل، «چه می‌ترسد از راستی و دوست داشته شدن، سنگدل». ساختار این جمله پرسشی - سرزنش‌آمیز بی‌پاسخ دارد که در آن سکوت، به صورت حذف پاسخ یا توضیح، نمود یافته است. در همین راستا گلن (۲۰۰۴) معتقد است سکوت می‌تواند نوعی امتناع از حضور در گفتمان غالب باشد و به تعبیر تولان (۲۰۰۱) سکوت می‌تواند کنشی برابر با گفتار باشد، نه غیاب آن. در این شعر سکوت می‌تواند به مثابه کنش زبانی باشد. برخلاف تلقی سنتی سکوت در این شعر کارکردهای گفتاری دارد. مثلاً در «سکوت گریه کرد دیشب»، «سکوت به خانه‌ام آمد»، «سکوت سرزنش داد» و «سکوت ساکت ماند» شاعر از افعال کنشی (گریه کردن، سرزنش کردن و ساکت ماندن) سکوت را از مفعول منفعل به فاعل فعال تبدیل کرده است.

۵-۳-۲. سکوت

این شعر روایتی است آمیخته از تنهایی، بی‌اعتمادی، و مواجهه شاعر با حقیقت تلخ روابط انسانی، سکوت در آن نه تنها یک وضعیت فیزیکی (نبود صدا) بلکه یک کنش‌گر معنایی است که گفت‌وگو می‌کند، می‌گریزد و حتی داوری می‌کند. سکوت در لایه

معنایی خود، هم بُعد استعاری دارد که بر محور جانشینی شکل می‌گیرد، و هم بُعد مجازی که بر محور هم‌نشینی استوار است.

۵-۳-۱. سکوت استعاری (بر محور جانشینی)

استعاره در این شعر به‌عنوان فرایند جانشینی مفهومی عمل می‌کند که مبتنی بر نظام دلالتی محور جانشینی است. این سازوکار استعاری شامل جایگزینی یک نظام دالی (دال مقصد) به جای نظام دالی دیگر (دال مبدأ) بر پایه روابط مشابهت ساختاری یا کارکردی میان آن‌هاست. این جابه‌جایی به‌گونه‌ای صورت می‌گیرد که گویی دال مبدأ به صورت موقت خاموش می‌شود و همین خاموشی، فضایی از سکوت معنایی پدید می‌آورد که مخاطب را به کشف رابطه پنهان بین دو مفهوم در شعر اخوان وا می‌دارد. در این شعر سکوت استعاری به چند شکل متفاوت تجلی پیدا می‌کند. سکوت = حقیقت نگفته: در مصرع «و من می‌دانم که همه دروغ می‌گویند»، سکوت به‌عنوان مقاومت در برابر دروغ بازنمایی می‌شود؛ یعنی نگفتن حقیقت، یا بازداشتن از مشارکت در گفتمان فریب. سکوت = تنهایی و خلوت: «با شب خلوت به خانه می‌روم» و «خلوت شب آن‌ها را دنبال می‌کند» سکوت با شب و خلوت یکی می‌شود، استعاره‌ای از جدایی و انزوا.

سکوت = دآوری اخلاقی: «سکوت سرزنش داد» سکوت به جای گفتار صریح، نقش داور را دارد، نوعی گفت‌وگو بدون کلمات.

سکوت = کنش مقاومت یا انفعال: در برابر «دروغ و درندگی»، شاعر سکوت را گاهی برتر از باهمی سگ‌گونه می‌داند که استعاره‌ای از اجتماع خشونت‌بار و ریاکارانه است.

بنابراین، در این شعر، سکوت از سطح «حذف صدا» فراتر می‌رود و در قالب یک «کنشگر استعاره‌ای» ظاهر می‌شود که «بازتاب» می‌دهد، می‌شوید، می‌گیرید، سرزنش می‌کند، و سرانجام ساکت می‌ماند، هم استعاره‌ای از حقیقت و مقاومت است و هم از تنهایی و بی‌پناهی. در این جا نشانه‌ای غایب با نشانه‌ای حاضر جایگزین می‌شود، بی‌آن که اثر حضور نادیده‌اش از بافت معنا زدوده گردد. این جابه‌جایی، افزون بر تقویت لایه‌های زیبایی‌شناختی زبان، با ایجاد گسستی در پیوستگی معنا، ذهن را به بازاندیشی و بازسازی رابطه‌ی میان دو حوزه‌ی مفهومی وا می‌دارد. از سویی دیگر، شعر با ایجاد ابهام در معنای سکوت - که گاه نجات‌بخش و گاه سرکوب‌گر به نظر می‌رسد - و نیز با برجسته‌کردن تضادهای معنایی مانند راستی و دروغ یا تنهایی و جمعیت، ساختارهای ثابت معنایی را به چالش می‌کشد و ویژگی سیال بودن معنا را تقویت می‌کند. تمرکز شعر بر مقاومت فردی در برابر جمع و تصویرسازی از حاشیه‌نشینان جامعه (نمونه‌ی آن سگ‌ها و فضای خلوت شب)، نگاهی انتقادی به روابط نامتقارن در جامعه دارد. درنهایت، کارکرد معنایی سکوت در بازتاب تنهایی انسان مدرن و انتقال مفاهیم ضمنی، نشان‌دهنده‌ی نقش فعال سکوت در ایجاد ارتباط معنایی است. این شعر سکوت را به‌عنوان پدیده‌ای پویا و چند بعدی معرفی می‌کند که هم‌زمان هم تهی از صدای انسانی است و هم سرشار از کنش‌های نمادین.

۵-۳-۲. مجاز (سکوت بر محور هم‌نشینی)

در این شعر، مجاز از طریق حذف آگاهانه‌ی دال‌ها در حالی که مدلول‌ها حفظ می‌شوند، به گونه‌ای عمل می‌کند که غیاب خود به نشانه‌ای دلالت‌گر تبدیل می‌شود. این تحلیل با رویکرد یاکوبسون (۱۹۶۰) مطابقت دارد. او (همان) معتقد است که این سازوکار

مبتنی بر اصل هم‌جواری در محور هم‌نشینی است، که در آن روابط افقی بین واژگان و قرابت مفهومی عناصر مجاور، امکان بازسازی معنای مجازی را از طریق نشانه‌های غیاب فراهم می‌کند. این رویکرد حذفی، سکوت را به ابزاری فعال در تولید معنا تبدیل می‌نماید، به طوری که مجاز نه با حضور صریح، بلکه از طریق منطق جانشینی و اشاره‌های پنهان در ساختار متن نمود می‌یابد. در شعر اخوان، چندنوع مجاز هم‌نشین محور دیده می‌شود. ۱. مجاز جزء به کل: در «گله‌ای کوچک از سگ‌ها بر لاشه سیاه خیابان می‌دوند»، «لاشه سیاه خیابان» مجاز از مرگ، پوچی یا فضای شهری مرده است. هم‌نشینی «سگ‌ها» و «لاشه» رابطه حیوانیت و مرگ را تقویت می‌کند. ۲. مجاز علت به معلول: در «سکوت نجوای گام‌هاشان را می‌شوید»، «شستن» مجاز از خاموش کردن و پاک کردن است. سکوت (علت) موجب حذف صدا (معلول) می‌شود. هم‌نشینی «نجوا» و «شستن» رابطه حذف و انکار را می‌رساند. ۳. مجاز مکان به زمان: در «خلوت شب آن‌ها را دنبال می‌کند»، «شب» (مکان تاریک) مجاز از تنهایی و پنهان کاری است. هم‌نشینی «خلوت» و «شب» بر فضای انزوا تأکید دارد. مجازهای هم‌نشین محور در این شعر، از طریق قرابت فضایی و مفهومی بین واژه‌ها معنا می‌سازند (مثل لاشه شهر مرده، سکوت ← کنشگر انسانی). سکوت به عنوان یک دال متحرک، در هم‌نشینی با واژه‌هایی مثل «گریه»، «شستن»، و «سرزنش»، از حالت فقدان صدا خارج شده و به یک شخصیت گفتمانی تبدیل می‌شود. سکوت در این شعر یک «مجاز گسترده» است که از طریق هم‌نشینی با سایر عناصر، شبکه‌ای از معانی متناقض‌نما^{۱۹} (سکوت گریان، سکوت سرزنشگر) می‌سازد.

۳-۳-۵. سکوت کاربرد شناختی

۱-۳-۳-۵. پیش‌انگاری و تضمن

تحلیل سکوت در این سطح در شعر اخوان بر دو محور اساسی «پیش‌انگاشت»^{۲۰} و «تضمن»^{۲۱} استوار است. این دو عنصر در تعامل پویای زبانی، شبکه معنایی پیچیده‌ای را شکل می‌دهند که فراتر از ساختار ظاهری کلام عمل می‌کند. تحلیل این شعر براساس پیش‌انگاشت‌ها دو قسمت را شامل می‌شود: نخست پیش‌انگاشت‌های فرهنگی و تاریخی. «سکوت صدای گام‌هایم را بازپس می‌گیرد». این گزاره حاوی پیش‌انگاشت وجود یک جامعه سرکوب‌گر است که در آن، حتی گام‌های فرد نیز زیر ذره‌بین قرار دارد. سکوت در این جا نه یک وضعیت طبیعی، بلکه کنشی تحمیلی است. در «گله کوچک از سگ‌ها بر لاشه سیاه خیابان می‌دوند»: پیش‌انگاشت «لاشه خیابان» به ویرانی شهری و شرایط پساجنگ در بافت سیاسی - فرهنگی خاص دلالت دارد. دوم، پیش‌انگاشت‌های بینامتنی: «سکوت به خانه‌ام آمد/ سکوت سرزنش داد»: این تصویرسازی، پیش‌انگاشت اسطوره‌های کهن (مانند کیفرهای الهی یا بازگشت روح مردگان) را فعال می‌کند، اما با چرخش مدرن «سکوت» به عنوان یک عامل تنبیه‌گر مورد توجه قرار می‌گیرد. «من او را به جای همه بر می‌گزینم / و او می‌داند که من راست می‌گویم»: تضمن وجود یک رابطه خاص بین شاعر و سکوت به عنوان تنها راوی حقیقت در فضای دروغ‌گویی جمعی «همه دروغ می‌گویند» است و در «خلوت‌ها از باهمی سگ‌ها به دروغ و درندگی بهترند»: تضمن ترجیح تنهایی بر همراهی‌های مبتنی بر خشونت و فریب (اشاره به گفتمان‌های مسلط سیاسی یا اجتماعی) وجود دارد. این بررسی از چارچوب «معانی پنهان در گفت‌وگو» بهره می‌گیرد که گرایس^{۲۲} (۱۹۷۵) در نظریه خود آن را به عنوان بخشی از اصول تعامل

زبانی معرفی کرده است. در این رویکرد، مفاهیم ناگفته از طریق روند طبیعی مکالمه و روابط میان گفتار و بافت آن قابل درک هستند. دیدگاه جانستون^{۲۳} (۲۰۰۸) نیز با این تحلیل همسوست. او (همان) معتقد است که سکوت از طریق دو مکانیسم پیش‌انگاری و تضمین نمود می‌یابد، زیرا هر دو این مفاهیم به بخش‌های بیان‌نشده‌ای از کلام اشاره دارند که در آگاهی شنونده مفروض گرفته می‌شوند.

۶. نتیجه

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که تحلیل سکوت در گفتمان ادبی صرفاً به شواهد زبانی محدود نمی‌شود، بلکه ضرورت بررسی آن چارچوبی جامع و میان‌رشته‌ای را ایجاب می‌کند. سکوت گفتمانی در اشعار اخوان در چهار سطح عمل می‌کند: آوایی (تقویت ریتم و معنا)، نحوی (ساختارهای حذفی)، معناشناختی (خلق دلالت‌های ضمنی) و کاربرد شناختی (تعامل گفتمانی). این بررسی مؤید کارکرد فعال سکوت به مثابه سازوکار ادبی و خلاقیت شاعر در تولید معنا و غنابخشی به تجربه زیبایی‌شناختی است. یافته‌های این پژوهش در پاسخ به پرسش نخست تحقیق که معطوف به تبیین الگوهای بازنمایی سکوت در شعر اخوان ثالث است، نشان می‌دهد که شاعر با به‌کارگیری ظرفیت‌های زبانی در سطوح سه‌گانه ساختاری، معنایی و کاربردشناختی، سکوت را به مثابه سازه‌ای پویا در فرایند معناسازی به‌کار گرفته است. اخوان از سازوکارهای محور هم‌نشینی، به‌ویژه از طریق ارجاعات پیشرو/پسرو به‌منظور ایجاد پیوندهای دلالتی و القای حس تعلیق زمانی سود جست‌ه است. هم‌چنین در محور جانشینی، کاربرست آگاهانه حذف افعال ربطی و ضمائر به‌همراه تکرار ساختارهای موازی^{۲۴}، به شکل‌گیری ایستایی نحوی و وقفه‌های معنا ساز منجر شده است. تحلیل

شعر «زمستان» («سلامت را نمی‌خواهند پاسخ گفت...») نشان می‌دهد که اخوان با بهره‌گیری هوشمندانه از جملات اسمی و حذف نظام‌مند افعال، نوعی سکون زبانی خلق می‌کند که در هماهنگی کامل با درون‌مایه یخ‌زدگی و رکود قرار دارد. این تمهیدات سبکی که در سه لایه ساختاری، معنایی و کاربردشناختی قابل ردیابی است، مؤید آن است که سکوت در ساختار زبانی شعری اخوان فراتر از مفهوم سلبی فقدان کلام عمل می‌کند. درواقع، سکوت به مثابه یک سازوکار زیبایی‌شناختی فعال در گفتمان شعری ظاهر می‌شود که هم در ایجاد انسجام متنی و هم در انتقال معانی تلویحی و چندپهلوی نقشی محوری ایفا می‌کند. در سطح معنایی، سکوت در قالب استعاره و مجاز، مفاهیم سیاسی و اجتماعی را در بافت تاریخی - فرهنگی خاص بازتاب می‌دهد. استعاره‌های اخوان، اغلب وضعیت‌های روانی و اجتماعی را با تصاویری از زمستان، غروب، یا عناصر بی‌جان جایگزین می‌کنند، به گونه‌ای که معنای عاطفی یا اجتماعی از مسیر تصویرسازی منتقل می‌شود. مجاز نیز از طریق مجاورت معنایی، کنش‌های انسانی را به طبیعت یا اشیاء نسبت می‌دهد و به این ترتیب، غیاب گفتار به صورت حضوری محسوس در متن درمی‌آید. برای مثال، در شعر «سکوت صدای گام‌هایم را بازپس می‌گیرد»، سکوت به عنوان کنشگری فعال، هم استعاره‌ای از سرکوب است و هم مجازی از انزوای انسان معاصر. تجربیات شاعر از حاکمیت شدید گفتمان سلطه، در تصاویری مانند «درها بسته»، «دست‌ها پنهان» و «سقف آسمان کوتاه» تجسم یافته است. این کارکرد با نظریه تولان^{۲۵} (۲۰۰۱) هم‌خوانی دارد که سکوت را به عنوان عنصر روایی در شعر و داستان معرفی می‌کند و آن را برابر با گفتار و گاه فراتر از آن می‌داند. هم‌نشینی تصاویر ایستا مانند «اسکلت‌های بلورآجین» و «زمین دلمرده»، در نمونه ۵-۱ سکوتی استعاری را می‌سازد که براساس نظریه لیکاف و جانسون (۱۹۸۰)، نمونه‌ای

بارز از نگاشت مفهومی^{۲۶} است که در آن، حوزه مبدأ (عواطف انسانی) به حوزه مقصد (طبیعت) منتقل می‌شود. این استعاره نه تنها سازوکاری زبانی، بلکه ابزاری شناختی است که از طریق آن، سکوت به مثابه «مرگ» یا «فقدان» بازنمایی می‌شود. چنین نگاشت‌هایی نشان می‌دهند که درک سکوت در گفتمان ادبی، وابسته به الگوهای مفهومی^{۲۷} از پیش ساخته ذهن است. تحلیل سکوت در اشعار اخوان ثالث در سطح کاربردشناختی (نمونه‌های ۱-۵، ۲-۵، ۳-۵) نشان می‌دهد که شاعر با بهره‌گیری از مفاهیم پیش‌انگاشتی و معانی ضمنی، لایه‌های پنهان گفتمانی و تاریخی را عیان می‌سازد. در این رویکرد، سکوت نه به عنوان فقدان گفتار، بلکه به مثابه سازوکاری خلاقانه عمل می‌کند که از طریق پیش‌فرض‌های مشترک فرهنگی و تاریخی - به‌ویژه تجربه جمعی از فضای پس از رویداد ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ - مخاطب را به استنتاج معانی ناگفته و خوانش‌های بینامتنی هدایت می‌کند. تحلیل حاضر با یافته‌های پژوهش‌های گفتمان‌محور در حوزه مطالعات ادبی، از جمله دیدگاه‌های مطرح‌شده توسط کورزون (۱۹۹۸)، هم‌خوانی نظری دارد. مطابق این چارچوب تحلیلی، سکوت در شعر اخوان ثالث دارای کارکردی دوگانه است: از سویی به عنوان عنصری زیبایی‌شناختی در ساختار هنری اثر ظاهر می‌شود و از سوی دیگر، در قامت سازوکاری گفتمانی، به بازتولید روابط قدرت و بازنمایی حقایق به حاشیه‌رانده‌شده تاریخی می‌پردازد. در این سازوکار معناساز، آنچه در سکوت باقی می‌ماند، گاه از عناصر تصریح‌شده در متن، دلالت‌های عمیق‌تر و تأثیرگذارتری را به مخاطب منتقل می‌سازد. این تحلیل نشان می‌دهد که سکوت در شعر اخوان، صرفاً یک مهارت ادبی نیست، بلکه صورت‌بندی خلاقانه‌ای از مقاومت در برابر گفتمان مسلط است که از طریق سازوکارهای معناسازی غیرمستقیم، امکان بازخوانی انتقادی تاریخ را فراهم می‌آورد. این تحلیل با نظریه

گرایس (۱۹۷۵) درباره معانی تلویحی و نظریه جانستون (۲۰۰۸) درباره سکوت به عنوان فضایی تفسیری نیز همسوست. برای نمونه، در عبارت «خلوت‌ها از باهمی سگ‌ها به دروغ و درندگی بهترند»، تضمن معنایی ترجیح سکوت بر هم‌نشینی‌های خشونت‌بار، نقدی تلویحی از موقعیت حاکم بر جامعه بوده است.

در پاسخ به پرسش دوم پژوهش که به بررسی کارکرد گفتمانی سکوت در شعر اخوان ثالث و تأثیر آن در فرایند تولید معنا و درک مخاطب می‌پردازد، می‌توان به این یافته کلیدی اشاره کرد که سکوت در نظام شعری اخوان ثالث به مثابه یک کنش ارتباطی پویا عمل می‌کند که به واسطه ظرفیت‌های زبانی و شگردهای ادبی همچون ایجاد مکث‌های معناساز، تعلیق روایی و حذف‌های آگاهانه، خواننده را به مشارکت فعال در فرایند تفسیر متن فرا می‌خواند. این نوع آفرینش‌گری ادبی از سویی کارکردی حفاظتی در برابر محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی دوره دارد و از سوی دیگر، با ایجاد آهنگی کند و ایستا، هماهنگی عمیقی با درون‌مایه‌های رکود اجتماعی و حس تعلیق تاریخی برقرار می‌سازد. در این چارچوب تحلیلی، سکوت نه به عنوان فقدان معنا، بلکه به عنوان فضایی پویا برای انتقال پیام‌های نهفته عمل می‌کند که از رمزگان استعاره‌ای و نظام نشانه‌های غیرمستقیم بهره می‌برد. این یافته‌ها با دیدگاه گلن (۲۰۰۴) که بر نقش کنش‌گرایی زبان در بافت‌های گفتمانی تأکید دارند همسویی دارد. براساس دیدگاه گلن (همان: ۶۵)، زبان در شرایط محدودیت‌های بیانی، به ابزاری ظریف برای مدیریت معنا و ایجاد تعامل‌های غیرمستقیم تبدیل می‌شود. در پاسخ به پرسش سوم پژوهش که به بررسی کارکرد سکوت به عنوان سازوکار فعال‌سازی ادراک بینامتنی می‌پردازد، یافته‌ها نشان می‌دهد که سکوت در شعر اخوان ثالث، با خلق فضاهای خالی هدفمند و حذف‌های آگاهانه، مخاطب را به مشارکتی فعال در بازسازی معنا دعوت می‌کند. این

شگرد ادبی، متن شعری را به شبکه‌ای پیچیده از ارجاعات بینامتنی و پیوندهای فرهنگی - تاریخی متصل می‌سازد. براساس این تحلیل، سکوت در ساخت زبان شعری اخوان نه به مثابه نقطه پایان معنا، بلکه به عنوان آغازی برای گفت‌وگوی چندسویه میان متن، تجربه زیسته مخاطب و سایر متون فرهنگی عمل می‌کند. این یافته با دیدگاه‌های نظری کورزون (۱۹۹۸) درباره نقش محوری زمینه و روابط بینامتنی در شکل‌گیری معنا هم‌خوانی کامل دارد. کورزون با تأکید بر اهمیت بافت اجتماعی - تاریخی و تعامل پویای متون، نشان می‌دهد که سکوت می‌تواند به عاملی مؤثر در فعال‌سازی حافظه جمعی و دانش بینامتنی مخاطب تبدیل شود.

این ویژگی، شعر او را به فضایی گشوده برای گفت‌وگوی فرهنگی و تاریخی بدل می‌سازد که در آن، آنچه گفته نمی‌شود به اندازه آنچه بیان می‌شود اهمیت می‌یابد. از نظر محدودیت‌ها، این پژوهش بر نمونه‌ای منتخب از اشعار و تلفیق چارچوب‌های نظری متمرکز بوده و به دلیل گستردگی دیوان شاعر و تنوع بافت‌های تاریخی - اجتماعی، نتایج آن قابل تعمیم قطعی به تمام آثار نیست. علاوه بر این، تکیه بر تحلیل کیفی و عدم بهره‌گیری از داده‌های کمی یا پیکره‌محور، امکان آزمون آماری فرضیات را محدود کرده است؛ امری که می‌تواند در پژوهش‌های آینده مورد توجه قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

1. Eco
2. micro-linguistic level
3. macro-discursive level
4. Foucault
5. Barthes
6. subject-oriented
7. Glenn

8. Barthes
9. polyphonic
10. parallel structure
11. null substitution
12. asymmetry of information
13. mapping
14. Lakoff and Johnson
15. presupposition
16. implicature
17. personification through metonymy
18. anaphoric reference
19. paradoxical
20. presupposition
21. implicature
22. Grice
23. Johnstone
24. parallel structure
25. Toolan
26. conceptual mapping
27. conceptual schema

منابع

- اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۷). *متن کامل ده کتاب شعر مهدی اخوان ثالث*. تهران: زمستان.
- اعلایی، مینا و عباسی، علی (۱۳۹۸). «بررسی و تحلیل سکوت در گفتمان ادبی با رویکرد نشانه - معناشناختی: مطالعه موردی کلیدر و جای خالی سلوچ اثر محمود دولت آبادی». *جستارهای زبانی*، ش ۱ (۴۹)، ۱۹۵-۲۲۱.
- سجودی، فرزانه و صادقی، لیلا (۱۳۸۹). «کارکرد سکوت در ساختمان‌داری روایت داستان کوتاه». *پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی*، ش ۲ (۱)، ۶۹-۸۸.
- صادقی اصفهانی، لیلا (۱۳۸۸). «گفتمان دلالتی سکوت از دیدگاه زبان‌شناسی (تقاطع سکوت در تعامل اجتماعی و سکوت روایی)». *پژوهش علوم انسانی*، ش ۲۴، ۱۶۳-۱۸۳.

دلبری، حسن (۱۳۹۸). «بلاغت سکوت به مثابه غیاب پیش اندیشیده شده کنش کلامی و تعامل کارآمد با متن». مطالعات زبانی و بلاغی، ش ۱۰ (۲۰)، ۲۰۱-۲۲۰.

قبادی، حسینعلی، آفاگل زاده، فردوس و دسپ، سیدعلی (۱۳۸۸). «تحلیل گفتمان غالب در رمان سووشون سیمین دانشور». نقد ادبی، ش ۲ (۶)، ۱۴۳-۱۸۳.

مرزبان، فاطمه، خرمایی، علیرضا، مولودی، امیر سعید و پورگیو، فریده (۱۴۰۴). «رویکردی چند وجهی به سکوت به عنوان نشانه‌ای ارتباطی در رمان سووشون اثر سیمین دانشور». جستارهای زبانی، ش ۱۶ (۲)، ۳۶۹-۴۰۰.

ویسی، الخاص و پروین، رؤیا (۱۴۰۲). زبان و خلاقیت ادبی (از نظریه تا کاربرد). تهران: رهنما.

References

- Akhavan Sales, M. (2018). *Matn - e kāmēl - e dah ketāb - e she'r - e Mehdi Akhavan Sāles*. Tehran: Zemestān Publishing. [in Persian]
- Alai, M., & Abbasi, A. (2019). "Barrasi va tahlil - e sokūt dar goftemān - e adabi bā royekard - e neshāneh - ma'nāshenākhti: motāle'eh - ye moredi Kelidar va Jāy - e Khāli - ye Solouch - eh Mahmoud Dowlatābādi". *Jostārḥā - ye Zabānī*, no.1(49), 195-221. [in Persian]
- Delbari, H. (2019). "Balāghat-e sokūt be-mesābeh-ye ḡiyāb-e pish-andīshideh-shodeh-ye kanesh-e kalāmi va ta'āmol-e kārāmad bā matn. " *Motāle'āt-e Zabānī va Balāghī*, 10(20), 201-220. [in Persian]
- Ghobadi, H., Aqqahagolzadeh, F., & Dasp, S. A. (2009). "Tahlil-e goftemān-e ghaleb dar romān-e *Sowushun* Simin Dāneshvar. " *Naqd-e Adabi*, 2(6), 143-183. [in Persian]
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics* (pp. 41-58). Academic Press.

- Huckin, T. (2002). Textual silence and the discourse of homelessness. *Discourse & Society*, 13(3), 347–372.
- Jacobson, R. (1960). Closing statement: Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in language* (pp. 351–376). Wiley.
- Marzban, F., Khormāyi, A., Mouloudi, A. S., & Pourgiv, F. (2025). “Ruykard-i chand vajhī be sokūt be-‘onvān-e neshāneh-’i ertebāti dar romān-e *Sow-va-shun* asar Simin Dāneshvar. ” *Jostārkhā-ye Zabānī*, 16(2), 369–400. [in Persian]
- Sadeqi Esfahani, L. (2009). “Goftemān-e dalāli-ye sokūt az didgāh-e zabān-shenāsi (taqāṭo-’-e sokūt dar ta’āmol-e ejtemā’i va sokūt-e revāyi).” *Pazhūhesh-e ‘Olūm-e Ensāni*, 24, 163–183. [in Persian]
- Sojudi, F., & Sadeqi, L. (2010). “Karkard-e sokut dar sakhte-mandi-ye revāyat-e dāstān-e koutāh.” *Pazhūheshhā-ye Zabān va Adabiyāt-e Tatbiqi*, 1(2), 69–88. [in Persian]
- Vaysi, A., & Parvin, R. (2023). *Zabān va khallāghiyat-e adabī (az nazariye tā kārbord)*. Tehran: Rahnamā. [in Persian]